

ԱՆԱՏԻՏ

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

Ը. ՏԱՐԻ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ՓԵՏՐՈՒԱՐ

Թիւ 1-2

ԱՐՈՎԵԱՆԻ

ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻՒՒ

Ռուսաշայք որոշած են — եթէ՝ անշուշտ Կովկասի մէջ այժմ տիրող եղբրական պաշտօնները ներքին — հանդիսաւորապէս տօնել Արովեանի հարեւրամեակը։ Այս առթիւ, արտասպելով Անահիթի մէջ անմահ գրագէտին ամենէն հոյակապ էջերէն մին՝ Զանգին, կ'ուզեմ՝ հետագայ մէջ քանի նկատողութիւններով՝ Վերջ Հայաստանի երգչին անզուգական գէմբին վրայ անգամ մը եւս հրաւիրել Անահիթի ընթերցողներուն հիացական ուշադրութիւնը։

Այն ուսումնասիրութիւն մէջ զոր ուրիշ տարի առաջ այստեղ իսկ նուիրած էի Արովեանին, ջանացած էի իր ուսուցչի, գրագէտի եւ հայրենասէրի գործին համայնապատկերը լայն դնելով նկարել եւ անոր նշանակութիւնը բացատրել, ու իր գրական արտադրութիւններէն մասնաւորապէս Վերջ Հայաստանի վրայ ծանուցած էի։ Այսօր պիտի գրադիմ միայն իր գրականութեամբը, որուն գառնալ սոյնքան քաղցր է որքան վերայցելիլ հրաշագեղ բնականորէն « Բնակար » մըն է՝ իրօք՝ Արովեանի գործը, բնակար մը տարօրինապէս ճոխ, հը-

զօր ու երկինքանդ, անսպառ ազբիւր բիւրազան սպաւորութեանց ու խորհրդածութեանց, « Վէրք Հայաստանի »ն հոն կը կազմէ տիրական տարրը, — լե՛ռը, ամպերու մէջ կորուսած իր ձիւնապսակ ու վեհ կատարներովը, իր արհաւիրքներով լեցուն զահալէմներովը, իր կանաչագեղ ծաղկալից կողերովը, իրմէ քղտող արծաթափայլ առուակներովը, բոլոր՝ թանձր խաւարի մը մէջէն ծագող նոր արեւի մը թիւնովը գունոտուած, Բայց « Վէրք Հայաստանի »ն, որքան ալ ամենէն կարեւորը Արովեանի գործերուն, միակ նշանակալիցը չէ անոնց մէջ. բազմաթիւ, բազմաձեւ են անոնք, եւ անոնց ամենէն անշուշտին մէջ իսկ հանճարի նշոյլ մը կարելի է գտնել. լիբան շուրջը՝ կը տեսնես անուուն դայաւալայր մը, հոս արօտ մը քաղցր ու հանգարարիւ ուր հօտերը կ'արածուին հովուին սրիցով, անդին անտառ մը խորհրդաստուեր ուր գազաններ կը թափառին, հոս՝ հեղեղ մը փրփրաղէզ որ կատաղամտունչ կը խոյանայ ժայռերու վրայէն, հետեւ՝ ուրուականը հին փլած քաղաքի մը նշխարներուն, այստեղ պարտէզ մը ուր մանուկներ կը խաղան, անդին՝ հորիզոնին մօտ՝ բերդի մը չարագոնչակ կմախքը։

Ժողովածուն զոր Պ. Տէր-Սարգսեանց հրատարակած է՝ կը պարունակէ մէկ երրորդը միայն Արովեանի երկերուն. մեծագոյն մասը կը մնայ անտիպ, եւ կամ՝ միայն Կոռնկ Հայոց Աշխարհի հին ամսագրին մէջ (որ այժմ անգը-

տանելի է) 45 տարի առաջ հրատարակուած եւ հայ արդի սերունդներուն անձնօթ մնացած, Առնոցմէ է Ջանգիլի զոր Գ. Տէր-Արագածանց կ'առնուանք « Արովեանի բոլոր գրուածքների թագն ու պսակը » . զովեստը ծայրայեղ է , (որովհետեւ « Վէրք Հայաստանի » ի մէջ կայ ամէն ինչ որ կը գտնենք « Ջանգիլ » ին մէջ՝ եւ աւելին ալ) բայց կտորը հոյակապ է արդարեւ . անոր մէջ կը տեսնենք խոսքած՝ Արովեանի բոլոր յատկութիւնները . այդ էջը միայն պիտի բաւէր ապահովելու Արովեանի անմահութիւնը : Խուսական տիրապետութիւնէն առաջ՝ մահմետական լուծի տակ ձգմուած , խեղճուած , զահաւեղած , սահմկած Հայութեան սարսափահար ու ցաւազին հոգին է որ կը պատկերանայ անոր առաջին տպուկութիւնները . այդ էջը արտայայտուած միայն մէջ՝ սարսեցուցիչ զորութեամբ մը ներշնչման եւ մերկածեւ ուժով մը արտայայտութեան , Երկրորդ մասը կ'ոգէ հին ազատ օրերու փառաւոր , միւրթարիչ ու վերանորոգիչ յիշատակը՝ ներկային աղջամուղլին մէջ ծիածանի մը պէս յանկարծ նշուող , եւ վերջին մասը կը փառաբանէ ռուսական զօրութեան զաւուստը՝ իրենւ զիբուլեան առուօտին ծագումը :

Հետաքրքրական մասնատպուկութիւն մը այդ կտորին՝ երեքձեւեան ալլազանութիւնն է անոր լեզուին . առաջին մասը գրուած է Գանաբեռի բարբառով , երկրորդ մասը՝ գրաբարական աշխարհագրով , երրորդ մասը՝ զուտ գրաբար . յայտնի է թէ Արովեանն առաջինն եղած է հայ ազգին մէջ՝ գրաբարի անխմտ տիրապետութեան դէմ մարտնչող , աշխարհաբարի իրաւունքը պաշտպանող եւ իր գործերով իսկ անոր գոյութիւնն ապահովող . այդ տեսակետով մեր Տանթէն է ան . ճիշդ է որ Հայերն այնքան դիւրութեամբ չընդգրկեցին Արովեանի բերած նորութիւնը՝ ինչպէս Իտալացիք Տանթէնը . պէտք եղաւ որ Նաղարեան եւ Նալբանդեան , Արովեանն յետոյ , բաւական ատեն պայքար մղէին վերջնապէս հաստատելու համար ինչ որ հիմնած էր Արովեան (իսկ Տանկահայոց մէջ պայքարը կէս դարէն աւելի տեւած է , եւ դեռ հաջիւտ տեսնինք տարիէ ի վեր է որ այդ արդիւնքը վճռապէս ձեռք ձգուած է .) զորովն հիմնադիրը կը մնայ միշտ Արովեան : Բայց որքան լաջ զգացած եւ պաշտպանած ըլլար աշխարհաբարին անհերքելի իրաւունքներուն արդարու-

թիւնը , Արովեան՝ ապրելով չրջանի մը մէջ ուր գրաբարը դեռ բացարձակ կը տիրապետէր , ինքն իսկ սնած գրաբարով , անոր անդրմադրելի հրապտրով մտողութեամբ , կը պաշտէր այդ լեզուն , եւ չէ կրցած ինքզինքն արգիլել զայն յաճախ գործածելէ . իր գործերուն գրեթէ կէսը գրաբար է գրած , թէպէտ՝ պէտք է խոստովանիլ՝ բաւական անհարակ ու անտաշ գրաբար մը որ այնքան թող է , խառն ու անկենդան , որքան իր աշխարհաբար ուժով , կենսախայտ ու բնական՝ « Ջանգիլ » ին ամենէն գեղեցիկ մասը՝ թէ՛ լեզուական եւ թէ՛ գրական տեսակէտով՝ առաջինն է . թէպէտ միւս երկու մասերն ալ զուրկ չըլլան ուժեղ պատկերներէ , սեղմ ու տաք բացատրութիւններէ , եւ այն հրեղէն ներշնչումն որ կտորին ամբողջութիւնը կը լեցնէ , Նկատելի է որ երրորդ մասը՝ « Ջանգիլ , իմ Երա՛սի , Մա՛սիս , Ալազեա՛ղ » բառերէն սկսեալ՝ ոտանաւոր է գրուած , թէպէտ « Կռունկ » ին մէջ արձակի պէս տպուած(1) :

Արովեան , որ ամէն բանէ առաջ « բանաստեղծ » մըն է , կը սիրէ՝ ինչպէս արեւելցի աշուղներն իրենց երգիխառն գերթումներուն մէջ՝ իր վիպական եւսմ նկարագրական գործերուն արձակը (որ արդէն իսկ էապէս բանաստեղծութիւնն է) տաղաշափեալ կտորներով կիտուածազարդել : Ատոնցմէ զատ , ունի նաեւ բազմաթիւ անշատ զերթուածներ , առակներ , պատմութիւններ , երգեր՝ ոտանաւոր գրուած , աշխարհաբար ու գրաբար Ատոնց մէջ կը ցայտին միշտ երկու . յատկութիւն , որ արդէն Արովեանի բովանդակ գործին ընդող ու տիրա-

(1) « Կռունկ » ին պէս մենք ալ արձակի ձեւ պահպանեցինք (Աճառիս ծաւալի յուսանատեցոյցի փորձութեան պատճառով միայն) . բայց մեզի հաղորդած մասնաւոր տեղեկութեանց նմանմամբ՝ Ջանգիլի այդ կտորը ճշագրին մէջ ոտանաւորի պէս է գրուած և այնպէս ալ պէտք է տպուի երբ Արովեանի ամբողջ գործելու նրատարակութիւն մը տեղի ունենայ : « Վէրք Հայաստանի » ին մէջ ալ կան կտորներ որոնք իբրեւ արձակ տպուած են բայց որոնք յայտնապէս ոտանաւոր են գրուած , « Տան կտրեմբին » . . . « միշտ է մէկն էլ ա չփախիլ » (էջ 150—152) : « Խոտերի դեղերի կրակն ա բոցը . . . » « միշտ է գիւմ էլա իսպառ կորուտ ան անձան » (էջ 157—158) , « 24 , չէ մոռնիր միայն , երմանք միայն . . . » « միշտ է Գը-ժոխը կ'երմանք ու միշտ կ'ինդանք » (179—182) : — Կան ալ քանի մը հատուածներ կէս-ոտանաւոր , կէս-արձակ :

կան յատկանիշներն են, — այն է պարզուկ բայց սուր, նկարուն ու համեղ երգիծանք մը, եւ քնարերգական այն հզօր թռիչք — զոր ոչ ոք Հայոց մէջ բացի Նարեկացիէն եւ՝ մերթ՝ Ալիշանէն՝ հաւասար չափով ունեցած է: Քնարերգական զօրութիւնը շատերը տեսած եւ ներբողած են Արովեանի մէջ. բայց երգիծական ուժը կարծես թէ դեռ ըստ արժանւոյն նկատուած ու գնահատուած չէ:

Այդ երգիծական տաղանդը կը յայտնուի բազմաթիւ առակներուն, զուարճալի պատմութիւններուն մէջ որոնք մեծագոյն մասը կը կազմեն իր «Պարապ վախտի խաղալիք» եւ «Նախալաւիկ իրթութեան ի պէտս Նորալարիք» սիւսողոսնիքով հաւաքածուներուն, ինչպէս եւ «Վէրք Հայաստանի» ին իսկ մը հատուածներուն մէջ: Առակներուն ու պատմութիւններուն նիւթը յաճախ փոխ առնուած է Լաֆոնթէնէն կամ ուրիշ օտար առակագիտներէ, Նարեկտիւնի պատմութիւններէ, ժողովրդական աւանդութիւններէ ու զրոյցներէ, մերթ ալ՝ հնարուած է հեղինակէն. անոնց եւ ոչ մէկը սակայն կարելի է պարզ նմանութեանց կարգը դնել. անոնք այնքան «ստեղծագործութիւն» են որքան նոյն իսկ Լաֆոնթէնի այն առակները որոնց նիւթը եղբորսէն կամ Փնգրոսէն առնուած են. կը բաւէ՝ օրինակի համար՝ կարգալ «Կաթնի կճուճ» որ Լաֆոնթէնի «Le pot au lait»-ն է, Արովեան զայն այնքան հայացուցած, այնքան իւրացուցած է, որ մենք կարող ենք «հայ» գրականութեան հարազատ եւ ինքնատիպ մէկ էջն համարիլ: Բոլոր կտորներուն մէջ կը գլուխուի խոր դիտողութիւն, կեանքի հարազատ ըմբռնողութիւն, տիպաբանութեան կենդանի պատկերացում, եւ արտայայտելու սիրուն, կրակոտ, սքանչելի ձև մը, լեզու մը՝ ժողովրդական բարբառին ամբողջ կենդանու հարստութիւններովը բեռնաւոր, տաղանդալիցութիւն մը՝ ոչ միշտ ներդաշնակ, բայց յաճախ ալիոյժ, թեթեւ, գողտրեկ: Անս սկզբնաւորութիւնը «Պարապ վախտի խաղալիք»-ի յառաջաբանին:

Գնա՛, իմ խեղճ գիրք՝ վնա՛ մարդամէջ,
Գլուխդ քաշ գցի՛ր, մի՛ նեղամար ճէշ:
Անկաշք փակիր, սիրտդ լէն ըռնիր,
Ինչ ասեն, խօսին, տար ու համբերիր:

ձամբորդի գլխին շատ փորձանք կգալ:
Անձրեւ, ձին, կարկուտ հագիր համէշալ.
Դուման ու կայծակ, շոք, բուք ու կրակ
Ամէն տեղ կըլին, մո՛լէն ժամանակ:

Էսպէս բանիցը ու՛ շուտ վախենայ,
Ու ցամբու կիսիցն վեր կենայ ետ գալ,
Ոչինչ էլ չափիլ, դարտակ կը մնայ:
Փորձանքից մարդը՝ լաւ էի՛ նեղանայ:

Ի՛նչ եւ դարդ անում որ վրէժ խօսեն,
Եւ քեզ ծայր անեն, եւ աչքից գցեն:
Ամէնի սրտին դուր գալ էի ընել.
Ամէնի խաթրը ո՛վ կարայ առնել:

Աշխարհի բերանն ջլալի բերան:
Առակ է ասած՝ ո՛ւմ ասես քո բանն.
Հալքաթ մէկ օր էլ արեւ դուս կգալ,
Էն վախտն կ'իմանան թէ ուզածդ ի՛նչ ա:

Աւելի ուժեղ եւ աւելի սուր գծերով կը ներկայանայ Արովեանի երգիծանքը «Վէրք Հայաստանի» ին մէջ: Նկարագրուած բարբերուն ու գծուած տիպաբանութեան ծիծաղելի կողմերը հզօրացնէ՝ թէպէտ անդրակէ՛լ աշտայայտութեան հոն. ամբողջ գործին մէջ հափար տեղ կարելի է գտնել ֆրազներ, տողեր, բառեր՝ որ ի վեր կը հանեն զաւելչականին այդ մեծ զգացումը. բայց գրքին առաջին մասին մէջ է որ կը գտնուին ամբողջ ընդարձակ հատուածներ ուր հեղինակին հեզակապիս յատուկութիւնը տիրականօրէն կը փայլի. կարելի չէ երեւակայիլ աւելի սիրուն եւ աւելի ուժեղ երգիծանք մը՝ այդ ատենուան տգէտ քահանաներուն, ստրկամիտ զիւղացի տառուտէրներուն, քան ինչ որ կը գտնենք Արովեանի վէպին առաջին մասին մէջ: Տեսէ՛ք՝ օրինակի համար՝ սա հատուածը ուր կարգալ իսկ հազիւ զիտող քահանաներուն դիմանկարը կը ըզէ. «... Կպիտ զեղացու վրայ ի՛նչ ենք զարմանում կամ ծիծաղում: Գրե՛ սեն ու սիպտակը հօ՛ էսպէս տեղը տէրտէրներն էլ բռանց է՛ին ջոկում աւետարան կարգալիս՝ հազար անգամ եւ չէ՛մաղք (ակնոցը) տղում, եւ տիրացուի, մղցսու վրայ բարկանում, եւ գրակալը դօշներին քաշում, եւ գլուխ երես գրքի միջնամը կորցնում, մէկ պատիկ մօմ էլ ձեռներն առնում, եւ մօնթի գլխին խփում» որ մօմը տուզ բռնի Շատ ան...

գամ էլ ո'րդիանց ո'րդի մէկ փիս , անմարս , զժարատամ , գլուխ կոտորող բառ էլ որ չէ'ր ուստ զայլս , հէնց գիտես թէ սաստանի թամբը կորաւ , շատ կոանալուցը , մոռն մօտ բռնելուցը՝ եա գիրքն էր երվում , եա նրա միրուքը : Ամա անպէս բառեր վարավուրդ էին արել , մօտա- նալիս՝ կամ գլխովն էին պտտում , կամ մէկ գիրն ասում , միտք կուլ տալիս , եա թէ չէ սիւր « սուրբ ես » կարգալու տեղ սոխ կամ սխտոր ասում , սլը սաղմոս ասելու տեղ զըս- րախ , ու ժամ օրնոռն էլ եա՝ չօտ էր ասում , եա չէր լսում : . . . Թէ մէկ վարավուրդն էլ պատահում էր էնպէս վախթը , աստուած հե- առ'ւ տանի , էջը մնում էր ցեխումը խրված , կարգացողի ոսն ու ձեռը զող էր ընկնում , լե- գուն կապվում : Զէ՛ զարմանալու . ի՞նչ աննն խեղճերը . գեղերումը վարժատուն չունին , քա- ղաքներումը օրինաւոր վարժապետ , ու շատի փորում ինչ օր ման գաս , մէկ այրի կտոր չես գտնիլ : »

Տեսէ՛ք նաեւ սա ծաղրանկարը Քանաքեօի « քեօխիւստ » ներքուն (երեսելի) որ կիրակի առ- տու մը եկեղեցիէն տուն կը գառնան . « Քէտ- խիւտէք զալիս են տօ՛ , տեղ արէք , զբաղ կա- ցէ՛ք , ճամբայ բաց արէք , » ձէն տվեց զգիր կոտորում , մէկ աչքը քօտ , դունչը ծուռը , էն- պէս որ միրուքի կէս ցալը մնացել էր երեսի վրայ ցից էլած , խճճված , կէս փայն էլ բողա- զին , չանին կպիկ , չորացել՝ էնքան խօսացել էր ու հարայ տվել : Թագաւորն էլ էնպէս ու- ռած ուռած իր քօքը ու սարէն չէր մոռնիլ , ինչպէս մեր գեղի իշխանը՝ իրանց տաք գոմը . թէնեւ շատի հազին այնքան շրջ կար , որ երկու մանէթի գին ունենայ : Որը մէկ տասը տարվան կտրտված , քրքրված հին հախալուսն կոտորված , որը մէկ հազար տեղ կարկատած մաշված քրդի արայ էնպէս էր ուսերին քաշել , որ զորդ ա , բերանն ու միրուքը ծածկած ունէր , բայց գօտիկ տակից դէնը՝ դուխը ապրի՛ . պատռած քօ- ռայի չուրի ծլանկները (կառնները) հազար տե- ղից էնպէս էին ճողուլակ էլած ու քամու ձեռին եսիր մնացել , որ փչելիս՝ ուզում էր՝ թէ իրանց էլ հետը տանի : Գլխերներին հօ՛ չնպէս գիտես՝ թէ ամէն մէկը մէկ սաղ ոչխար ըլէր դրած : Էն որ մի քիչ չաղ էր եւ եղալի (հարուստ) , ոսն ու գլուխը էլի մի քիչ քօք (կով) էր , ու

Աստու. տվածիցը չորի հոտ էր գալիս վրենբիցը : Սրանց ամէն բանն էլ կարգին էր . լարչինը թաղայ , մուք մուռի զաղաք փոխանի զբաղ- ները ասղարուր . մաւի յօթաչի շալ չուխայ , կամ եզդու դատաք կաղայ , սիպակի կտաւէ , կամ շալէ գօտիկ . շապլընքի ետխէն՝ որինը մով , որինը քաթմա , արխալնեք՝ զորդ ա , կարկատած էր , ամա շատ որ ըլէր , մէկ տասը , քսան տեղ , աւելի չէ , էն էլ ոսնդ ոսնդ կը- տորներով , որը կարմիր , որը գեղին , որը զօլ զօլ , էնպէս որ շատի արխալուղը հեռովանց՝ հէնց իմանաս զայ զաղաքի ըլէր , կամ շալ կատրի պոչ : Ամենիցը գլուխը նրանց բօրանի ջուրքն էր , երեսը կարմիր ներկած ինչպէս մէկ Թուրքի հինայ դրած միրուք , երեսը չուէնէր . ջանուսն էլ բաց տեղ չէր մնում , բոլոր ծածկում էր : Փէ- չերը ու նեղ թեւերը բոլոր իշի նոխտի պէս ուսերնբիցը կախ ընկած , գետինն էին հասնում ու դիպած տեղը թամուզ աւելում , հայլի չի- նում . ամէն ջուրք՝ մէկ թզաչափ մաղ ու- նէր , բայց ա՛խ շատ արեւի ու անձիւի ձեռնիցը է՛ն հալն էր ընկել , ներկն ու երեսի ջուրը գնա- ցիլ՝ որ հէնց գիտես՝ քոստ ձիւռ սաղրի ըլէր : Շատի վրայ տասը տարուան թող ու կեղտ կար : Շատի ուսերն ու քաժալը էնպէս էր ծակվել՝ բուրդն ու մաղը դուրս թափել , որ աննոցը հէնց կ'իմանար թէ գարունեկան բրդունն է- լած ուղտի կաշի ըլէր : Բազընի փափախի մօր- թին էլ հօ՛ էնպէս էր չալ ընկել ու ծէրիցը դուս թափել , որ մէկ բարակ քամի կամ հով փչելիս էլ՝ ամէն մէկ մաղը թեւ էր առնում ու գլխերներին պար գալիս , Բայց լէի էնպէս մարդի քէքից զայլիս էր տեւեւելով թէ ինչպէս տանու- տէրն ու քեօխիւտէքանց շատը՝ գտակները կո- տրել՝ ալու ակնաջի վրայ թեքել , իրանց հինգ ոչխարանի քուրքը քէֆով՝ մէկ էս ուսին էին քալում , մէկ էն , ու բաղի անգամ՝ գլխերն էլ հետը տարմացնում էին՝ որ դիպկները գլխու- թիւն չանին , իրանց չափը ճանաչին ու տողը կանգնին : Բազի անգամ էլ՝ իրար բռնով թա-ւաղայ անելով , կամ մէկը ձեռը միւսի գօտիկը կամ ճտովը դցած՝ իրանց երխուլներն միտ- քերն էին բերիլ ու շախայ անում , իրար բռն- բռնում , չվաքնում , զոթկացնում , փրթկա- ցնում , ճոթկացնում , մոթկացնում , ու բազի վախտ էլ հրհուսում , քրքուսում , բրբուսում , դրդը-

ռում. շատը հօ ծիծաղու միջքի իլիկը կոտորակ էր, էնպէս՝ որ ժամկէտը ընչանք տուն կը գային, հէնց բռնիր՝ տարի քաշեց, էնքան էին էստեղ, էնտեղ կանգնել ու գրից արել : »

Այս բոլորը մեզի իրաւունքը կը տան հայկական երգիծանութեան ալ հարկը նկատելու այդ արտասովոր ստեղծագործը որ մտաւոր գործունէութեան այնքան բազմաթիւ ճիւղերու մէջ ռանկիրայ է եղած Հայոց համար :

Գալով քնարերգական գործիծեանը որ կ'արտացոլայ Արտովեանի մէջ, աւելորդ կը համարիմ անոր ներքողը անդամ մը եւս հիւսել, այդ մասին զգացած ամբողջ հիացունս արտայայտած ըլլալով նախորդ ուսումնասիրութեանս մէջ : Այն բազմաթիւ ու այլադէպ յատկութիւններուն մէջ որով օժտուած է Արտովեան, քնարերգական ձիրքը ամենէն ուժեղն ու տիրակալն է. ան կը բացուի անոր իր բոլոր գրուածքներուն մէջ, արեւակ թէ ոտանաւոր, բայց մասնաւորապէս Վեյֆ Հայաստանիին, Զանգին եւ իր կարգ մը ոտանաւորներուն մէջ : Այդ ոտանաւորները շատ անհաւասար են անշուշտ. կան կտորներ որ պարզապէս տկար են. չիմ սիրեր օրինակի համար իր « քայտի » անուանած քառականները, որոնք բաց ի վերջինէն՝ անխնայութեամբ են՝ աւելի երգուելու համար գրուած. բայց զմայելի « աշուղական գրուածներ » են՝ թէպէտ տկար տողերէ, կրկնութիւններէ ոչ զերծ՝ վերջին ողբերը՝ մեծ մասամբ, ինչպէս եւ իր միւս հաւաքածոներուն մէջ քանի մը կտորներ, « Աղ-գասէր մարդը իր մեռնելու վախառ », « Աղասու սրբի տիրութիւնը ». ահա՛ այս վերջինը .

Լուսինն ամպերի միջովն լեղ տալով,
Սարերի ծէրին շող գցելով,
Հազար տերեւի, թփի արանքով,
Ոսկու պէս ֆօթուում, փայլում է լուսով :

Մէկ մուկը ձորում քաշվել եմ նստել,
Սիրուն աղբորի ջրին անկաշ դրել.
Ձորս կողմս հյովացել, անուշ հոտ բռնել,
Իմ սիրտն ա միայն խաւար մնացել :

Ե՛րբա, էս սիւսիսն ո՞ր բարի հրեշտակն՝
Թեւերը փռած երեսիդ : Ու փակ
Այքերդ իր լիւս աշխարհից ծածկել,

Հոգիդ անուշ բուն մտել դինջացել :

Կամ Թէ չէ դու էլ կանգնել ես դաւն,
Ինձ միտքդ բերում՝ նազուկ հրեշտակ քան :
Ի՞նչ կըլէր՝ մէկ հոգ շունչդ էլ ա բերէր,
Երեսովս տար ու հոգիս տանէր :

Առաւօտն էլի լիւս կըացվի,
Բայքի Թէ աբեւն էս օր մէր մտնի .
Թող էս չոր քարը գերեզմանս ըլի .
Նազուկ քան, մէկ օր էլ ա վրէս արի :

Արտովեանի գրաբար գրուածքները՝ ինչպէս ըսի արդէն՝ ընդհանրապէս նուազ ուժեղ են քան այնպիսի գրածները . գրաբարը յայտնապէս խնամքով ուսումնասիրած է. բայց չի գիտեր զայն վարպետի պէս գործածել . գէշ հագնուած հագուստի մը պէս է իր մօտ. « Ժողովրդական » մարմինը տակէն կը զգացուի, իր ճարթկէ պատմութեանը, կը տէճեցնէ զայն . բայց ասով հանրերձ, գրաբար ոտանաւորներուն մէջ, կան մերթ՝ հրաշալի կտորներ, բանաստեղծական շքեղ ներշնչմամբ, ինչպէս « Մտածմունք ի տեսիլ հայրենեաց » ըրթնուածը :

Բուն ժամանակին բարձեալ գիւր կ'ուն՝
Անխիղճ խստութեամբ՝ ի ձեռն զմայակ՝
Մանրէ քախջախէ, ի սուղ այս վայրկեան,
Զփափուկ երեսաց երկրի մեր փշացանկ :

Կրկէսք, ամբարտակը, բրգունք հաստարմատը,
Վերի մատինն, կամ ձեռագործք մարդկան,
Բարձունք կըկնայ հորս, լերինք յաղթանդամք
Ի շանթ նորա դաւն սուզանին անձայն :

... Ազգաց՝ քաջապանծ հսկայից կամաւոր,
Զաւակը, զարմք, ժառանգք ի մոխիր ցնդեալ,
Յանսանծ նորա մրդիկ մատնեալ ի յաւար՝
Միոյ վայրկեանի կեր լիցին՝ վատնեալ :

Դու միայն տաճես նազելի մատամբ
Ի քոյդ գիրկ քնքուշ, ի քոյդ ծոց փափկիկ,
Փնջեալ, բոլորեալ հողածնոյն քրտամբ
Զանգոր ճիւղ չնիս՝ Մուսայդ իմ գողտրիկ :

Զի՞նչ այս ձորավայր, այս սուղ կենաց լար,
Մե՛կն, դաւնաքնակ, իզուն, դիւրաբեկ,
Թէ քո սուրբ շնչոյ գեփիւռ կենսարար

Ոչ գործվեցի զծաղկունս մախաներկ:

Եւ ղեռ շատերն իր բանաստեղծութիւնն եւն կը մնան անտիպ կամ միմայն « Կռունկ Հայոց աշխարհի » ին մէջ հրատարակուած :

Պ. Տէր-Սարգսեանց իր Արտիկանի երկերու յառաջարկին մէջ եւ Պ. Դերաւէ Տէր-Կարաեան Արտիկանի մասին իր ուսումնասիրութեան մէջ (Լուսնայ 1897) կը յիշեն տիւղոսներ շատ մը գործերու , որոնց ահա մէկ քանին (տաղաշափեակ գրուածներէն) . « Մուտ Հայկայ ի Հայաստան եւ արաւիրը երեւակայութեանն նորա ի ժամ պատերազմին » . « Մենաստան Ս. Գեղարզայ Վանի » . « Կարօտութիւն նախնի վաշիշտութեանց հայրենեաց իմաց » . « Աղբիւր առ Մուսայն ի դէմ Հայաստանեաց » . « Յազատութիւն Հայաստանեաց » . « Ղարիպ » . « Աչքի լոյս ջան , դարդ մի՛ անիլ » . « Մունդի Գրիստոսի » . « Թայիսայ , հին բալլաղ » . « Հեկտոր » . « Աղօթք առաւօտեան » . « Նախասամանութիւն » . « Գարուն » . « Տիւրք տեսարան սգոյն եւ սգազդեաց Հայաստանի առ նախաստակութիւն սրբոյ Վարդանանց » . « Առ Վարդան » . Եւն Այս բանաստեղծական արտադրութիւններէն զատ , կը յիշուին տիւղոսներ այլազան սեռերու պատկանող գործերու , ինչպէս « Մտածմունք ի վերայ խաչելութեան Տեառն » . « Բան ի վերայ Յարութեան » , « Յունախոթիւն աշխարհային բախտին » , « Ի վերայ հայրենասիրութեան » , « Գիշերն ամառային » , « Ի վերայ Հաղորդութեան » , « Ի վերայ նաւագնացութեան » , « Ամարային առաւօտն ի գիւղս » , « Երեւակայութիւն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեւան Արարատ » , « Ագնէս , պատմական աշխարհագրութիւն » , « Ազնուամտութիւն եւ շնորհախոթութիւն » , « Լինդա , պատմութիւն » , « Կարողոյ մեծի պատմութիւնը » , « Երազ Պետարական բանաստեղծի » , եւն . ու վերջապէս՝ բազմաթիւ նամակներ , ճանապարհորդական նկարագրութիւններ , տեղագրական եւ ֆուքլորական գրուածքներ , այս վերջիններէն մէկ մասը գերմաներէն ու ռուսերէն շարադրուած (յայտնի է որ Արտիկան շատ բան զիւղեր հայկական , ինչպէս թուրք-պարսկական կեանքէն ,

ու իր հայրենիքին եւ անոր մէջ բնակող այլեւայլ ցեղերուն բարուց , սովորութեանց , նախապաշարմանց , սոսներուն , աւանդութեանց եւ ժողովրդական երգերուն վրայ առատ պաշար կուտակած է իր այդ կարգի գրութեանց մէջ ինչպէս եւ մեծ մաս մըն ալ հայթայթած է Հասակհատուղէնի , Վանէնի պէս օտար ճամբորդներու եւ Պոտէնտղէտ բանաստեղծին) — Յանկայի էր որ՝ երբ խաղաղութիւնը վերահաս տատրի կովկասի մէջ՝ մեր ռուսահայ եղբայրները յանձնախուժ մը կազմէին՝ Արտիկանի « ամբողջ գործերը » կենսագրական ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ մը՝ հրատարակելու համար :

Պ. Տէր-Սարգսեանի հատորին մէջ՝ Արտիկանի ճանապարհորդական նկարագրութիւններէն միայն փոքրիկ հատուած մը կայ , (Արարատայ վերելքի մը տպաւորութիւնները) զորաբար շարադրուած ու մեծապէս շանկան՝ թէ՛ գրական եւ թէ՛ տեղագրական տեսակէտով :

Այդ հատորին երկրորդական կտորներուն մէջ իսկ՝ ինչպէս են « Խաղարկութիւն մանկան » յը եւ « Ճեօգրայ » միարար երգախաղը , արժանիքի կայ մը կը նշատուի . « Խաղարկութիւն մանկան » յը մանկական զրականութեան առաջին փորձն է , շատ սիրուն կերպով կատարուած . առով Արտիկան ճամբան կը հորդէր Պ. Աղայեանին որ յետոյ այդ ճիւղը զարգացող : « Ճեօգրայ »-ն որ Արտիկանի միակ թատերական փորձն է (նրեթը՝ ռուսական կեանքէ առնուած ու համահայկանաբար նմանութիւն տրկին Բոթէնի Ախտրականի ի Սիպե. Դիս վէպին) , լաւ դարձուած մեղորոք մըն է , ժողովրդական անուշ լեզուով մը գրուած , եւ հայ թատերագրութեան նախափորձերուն մէջ արժանի է որոշ տեղ մը բռնելու :

Արտիկանի բազմաձեւ եւ ընդարձակ գործին ամենէն հզօր մասը՝ նորէն՝ վիպական արտադրութիւններն են անշուշտ , որոնցմէ մեզի ծանօթ են « Վէրք Հայաստանի »-ն , « Զանդի »-ն , (որ տեսակ մը յաւելուած է « Վէրք »-ին) եւ Օվսանայ վիպակը :

«Օվսանայ»-ն դեռ չէ գնահատուած մեր մէջ՝ ինչպէս որ արժանի է և Որբան ալ Նիթով նը-
ւազ կարեւոր եւ ամալի սահմանափակ ըլլայ
էպի Կերէր, Օվսանայն իր տեսակին մէջ հրա-
չակերտ մըն է. ապաւորութիւնը զոր կրեցի
այս օրերս՝ վերջնիւնդով զայն՝ անխառն ու
խոր դմալանք մը եղաւ. կրնամ ըսել որ այդ
վիպակը մին է ամենէն ազուր տասը նորա-
վէպներէն որ գրուած ըլլան հայերէն լեզուով
եւ մին ամենէն սիրուն «ըրոմանթիք» նորավէպ-
ներէն որ գրուած ըլլան ո եւ է լեզուով. ամէն
պարագայի մէջ Արքիանի մեղի ծանօթ գործե-
րուն մէջ ամենէն «կասարեալ»-ն է. այն թե-
րութիւնները որ իր միւս գրուածքներուն մէջ
կը նկատուին, հոս բարակայ են. դէպքերուն
հիւսքը ոլորուած է մեծ ճարպիկութեամբ, տը-
պարները գծուած են վարպետի ձեռքով, բար-
քերը նկարուած են ուժեղ, ժուժկալ եւ ցայ-
տուն գծերով. ոճը, միշտ համեղ ու նկարա-
գիւղ, սեղմ է. ոչ մէկ մանրամասնութիւն, ոչ
մէկ բառ չկայ աւելորդ. գիւղական տարփանք-
ներու այդ քնքոյշ ու սրաղէտ պատկերացումը
անթերի գոհար մըն է՝ որ ո եւ է լեզուի թարգ-
մանուն «նոյնութեամբ» կարող է սքանչացում
պատճառել:

«Վերջ Հայաստանի ն» Արքիանի ամենէն
կարեւոր գործն է բայց եւ ամենէն լեզունը թե-
րութիւններով. Նախորդ ուսումնասիրութեան
մէջ՝ ծանրանալով յատկութիւններուն վրայ,
սքողած էի թերութիւնները, նոյն խնդիրն
զանոնք չըմեղացնել: Դժբաղդաբար, մեծ են
այդ թերութիւնները. Ամենամեծ թերութիւնն
այն է որ վէպը որոշ յատուկագին մը չունի.
Արքիանի գրած է՝ միտած իր յուժմունքէն,
եւ ոչ թէ վարկով իր յուժմունքը. Աղասին
փախաւսէն յետոյ, հեղինակը երեւանի բերդին
հոյակապ նկարագրութիւնը կը հիւսէ՝ սոճա-
լով սակայն զայն առթող էական կէտը՝ այն է
Աղասի հօր հոն բանտարկուիլը, եւ կ'անցնի
խնդր «Մուսարամի» տօնին նկարագրութեան,
եւ յետոյ՝ իշխարաբերութեայի պայքարին՝ ուր Ա-
ղասիի գիւղացիութիւնը կը պատկերացնէ՝ ա-

ռանց ցոյց տալու այն բոլոր դէպքերը որոնցմէ
անցած էր Աղասին մինչեւ այդ պայքարին օրը.
գործին վերջին մասին մէջ է որ կը պատմէ՝ եւ
հապճեպով, ու չիօթ կերպով՝ այդ բոլոր մաս-
նամասնութիւնները զոր երկրորդ մասին սկիզբը
պէտք էր պատմէր. Տեղ տեղ, միջադէպ մը՝
զոր սկսած է վիպել՝ անաւարտ կը թողու, եւ
կ'անցնի ընդհանուր նիւթին: Աղասին զատ,
վէպին միւս գերակատարները՝ շատ հարեւանցի
կերպով նկարուած են. Նազուլ, Աղասիի կինը,
իր նամակներովը եւ Աղասիի սիրերգներովը
կ'երեւայ: Գործը զուրկ է հասեւ ձեւի միութե-
նէ. մերթ վէպ է, մերթ պատմական քրոնիկ,
մերթ խրատաբանական քարոզ, մերթ նոյն խնդ-
րականութեանէ զուրկ կ'ելլէ՝ նամակի, անձ-
նական յուշագրի երեւոյթ մը կ'առնէ. . . .
Բոտանայ իմ աչքս, որ էպոս բան չէի տեսել,
Հազար անգամ Աղասու հօր հացը կտրել, հետը
քէֆ եմ արել, Բարեկենդանին էլ որ Աղասին
փախաւ, նրանց տան քէֆ անողները մէկն էլ
ես չի. Իմ որդիս, ա՛խ, ջիւան Մօսին էլ էր՝
նրան հետ փախել, Բայց ես լսում եմ թէ դեռ
ես սաղ ա . . . »: Ա՛խ, սիրելի կար-
գացող, էլ Բ՛նչ երկարացնեմ էս սարսափելի
պատմութիւնը. . . . Ա՛խ, էլ Բ՛նչ գրեմ, ձեռս
թուլանում ա, սիրտս արին կաթում . . . ա՛խ,
բաւ Աղասու սուգն ո՛վ անի, նրա ջիւտն ումըն
ու օրը ո՛վ լաց ըլի: Ե՛ս, ե՛ս, ողորմելիս,
նրա գերեզմանին զուրբան, ա՛խ, բաւ նա որ
ինձ էնքան երկիւյթ ժամանակս իր ծնկան վրայ
խաղացնել ու ինձանով մխիթարվել ա, բաւ ես
քար պիտի ըլիմ որ նրա սուգը չանիմ, . . .
Սի՛րտ, էլ չեմ կարող տանիլ. ո՛վ ջիւեար ունի,
ինքն իմանայ, մնացածը էգուց կը գրեմ: »
Յայտնի է որ Արքիանի գլխաւոր մտահոգու-
թիւնը եղած է ոչ թէ գեղարուեստական գործ
մը արտադրել, այլ իր հայրենակիցներուն օգ-
տակար ըլլալ՝ կարգ մը զգացումներ տարածե-
լով, խնդ մը թերութիւնները քննադատելով,
կարեւոր չըմանի մը պատկերը գծելով: Քաջի
մը յիշատակն անմահացնելով: Յաւալի է որ
երկուքը մէկանց ընելու կարելիութիւնը եւ ան-
հրաժեշտութիւնը նկատելու ունեցած չըլլայ: Գա-
րդնները մերթ անտանելի կերպով երկուսն ու
սիրացուական, Կը զգացուի իր քանի մը հաս-

ուսաններէն թէ ինքը՝ սիրելով հանդերձ Հայ եկեղեցին՝ կրօնամուլ չէր, եւ կզերականներու ստորկացուցիչ դերը ցոյց տուած է բաւական յանդուգն տողերով. բայց մերթ ինքն իսկ՝ կրօնամուլ ու ծթաւծ գզացումներ կը յայտնէ, տեղ մը Անիի կործանումը լրջօրէն կը վերագրէ Յովնան Երզնկացիի մը անէձքէն, ու յաճախ ազգութիւնը Հայ եկեղեցիին հետ կը չփոթէ. « Էս սիրտը, էս հաւասարը, էս հոգին, էս սէրն ունէր հայ ազգը, որ թշնամու, գազանի ձեռի՝ երկիր, աշխարհ, ազատութիւն, թագաւորութիւն, իշխանութիւն, մեծութիւն, բոլոր բոլոր կորցրեց, իր հաւատին մտատալ սկիւղ, ազգատութիւն, նոգաբորութիւն, գերութիւն, զարիբութիւն, տանջանք, չար արանք, սով, մահ յանձն առաւ, որ իր սուրբ եկեղեցին, իր լիւս, լուսաւորչադաւան օրէնքը ամենր հաստատ եւ անխախտ պահէ : » Վէպին հերոսը, Աղասին, Հայոց արիւնը խմող Հասան Խանին յաղթելէ եւ դապի իր ձեռքն անցընելէ յետոյ, ատեն կը կորսնցնէ՝ լուսաւորչական կրօնքը անոր ընդունել տալու տէրտէրական ողբալի նայատակով, այնպէս որ քիչ յետոյ՝ « գազանը՝ յաջողելով օձիքն ազատել՝ վերստին գլուխը կ'անցնի իր Թուրքերուն եւ հարիւրաւոր Հայեր կը ջարդէ նորէն . . . »

Իր հերոսները շատ երկայն կը խօսին . ողբեր անվերջանալի են, միօրինակ . Թագուհիին մօր ողբը հրաշալի պիտի ըլլայ՝ եթէ երեք քառորդը ջնջուէր . ջարդի, հալածանքի նկարագրութիւնները հոյակապ են, բայց շատ յաճախ կրկնուած, միակերպ, եւ ի վերջոյ կը յոգնեցնեն ընթերցողը. Ոճը միծապէս անհաւասար է, գիշերանրդական ամենավսեմ բարձունքներէն պիտի հասարակ խօսակցութեան ամենէն տափակ գոնհիւրթեանց :

Այս բոլոր թերութիւնները չեն արգիւր վերջ Հայաստանին հայ գրականութեան ամենէն հսկայ յիշատակարաններէն մին ըլլալէ . ինչ որ կայ հոն գեղեցիկ՝ այնքան բարձրօրէն գեղեցիկ է, այնքան անզուգականօրէն հզօր, որ գործին ամբողջական ընթերցումէն մնացած սիրական սուպաւորութիւնը՝ կ'ըլլայ՝ անխուսափելիօրէն՝ ընկճող հիացում մը, — խառնուած միայն նոր բանալակներուն համար՝ աւաղանքով մը որ Արտվան երկրորդ ընթերցմամբ մը մաքրած

չըլլայ վէպն իր պականութիւններէն : Անխառնօրէն ճաշակելու համար այդ վէպին հրապրողը, լաւագոյն է գեղեցիկ հատուածները զատ զատ կարդալ . այդ ձեռով՝ սպաւորութիւնը ջանջախիչ է : Քիչ բան կայ ո եւ է գրականութեան մէջ այնքան հզօր, այնքան ջգուտ, այնքան ինքնատիպ ու ցեղազգայով, այնքան խոր զգացումած եւ ուժեղ արտայայտուած, որքան վերջ Հայաստանիին կարգ մը հրաշալի կտորները :

* *

« Վէրք Հայաստանի »-ին մէջ՝ ուրիշ տեսակէտով՝ նկատելի կարեւոր կէտ մը, Արտվանի արտաբերութիւնը, անվերապահ, երկրպագողական ուսասպաշտութիւնն է : Արտվան « Ռուս » բառը կ'արտասանէ ինչպէս ամենաշերմեռառգ քրիստոնեայ մը « Աստուած » բառը կ'ազգայնէ : Տեսէ՞ք : Տէ՛ր Աստուած, դու մեր Ռուսի թագաւորի սիրտը ունի գցես որ զայ մեզ ազատի, ընչանք մահ մի՛ տար մեզ, մինչեւ նրանց երեսու տեսնենք » (հայ տէրտէրն է որ այսպէս կ'ազօթէ՝ Ռուսաց զաւուստէն առաջ) . — « Օրհնելի էն սնաթը, որ Ռուսի օրհնած ոտը Հայոց լիւս աշխարը մտաւ ու Ղլգպաշի անխժած չար շունչը մեր երկրիցը հալածեց : Բանի որ մեր բերնումը շունչ կայ, պէտք է գիշեր ցերեկ մեր քաշած օրերը մտքըներս բերենք, ու Ռուսի երեսը տեսնելիս երեսներս խաչ հանենք, Ասալծուն փառք տանք, որ մեր ազօթքը լսեց, մեզ Ռուս թագաւորի հզօր աստուածահաստած ձեռի տակը բերեց, Բայց թէ մինչեւ էս բախտին համիլը, ի՞նչ օր ենք քաշել, ի՞նչ գիւլէք ա գիպել մէր խեղճ ազգի գլխին, ինչ թրեւս նրանց լըրգն ու թոքը կերել, էրեւ, նրանց արիւնը մեր անկը, քանի՛ քանի՛ անգամ են քոչել, սնունդ, տեղըհան էլել, քանի՛ քանի՛ իշխանք՝ որը կրակով, որը փէտի տակին իրանց հոգին տվել, ով ուզում ա իմանալ, հետս գայ, գիտնք էլ էդ երեսան . . . » — « Հաստատ մնալ Ռուս թագաւորութիւնը, որ մեր ազգն ու աշխարքը գերութիւնից հզատեց, իր բարեգութիւն ձեռի տակը բերեց ու օր պէս մեզ խնամում պահպանում ա . էն ի՞նչ լեզու, էն ի՞նչ աչք պէտք է ըլլի, որ ամէն մէկ երկրիցը տեսնելիս՝ փառք չտայ Աստուծոյ, երեսը դետինը չքաի ու

մեր ամենողորմած կայսեր կեանք, առողջութիւն, զօրութիւն, նրա արքայազն որդեղը եւ զաւակացը կենդանութեան, բարեբախտութիւն, ու հօգը տէրութիւնը հաստատութիւն, պայծառութիւն, մշտական տեւողութիւն չկնդրէի, չաղաչէի : » « Հայոց արտատուական աղօթքը՝ որ գիշեր ցերեկ անուժ էին, թէ ե՛րբ կըլի մէկ Ռուսաց՝ իրանց հաւատակցի՝ երեսը տեսնեն, ետոյ հողը մտնին, լսեց Աստուած ու կատարեց, խաչի լիւի ու Ռուսաց մարդասիրութեան շնորհքը ապառաժն էլ կակղացրին, ու Հայաստանի չօլ, ամալի գայտերը էս օր մարդաբնակ էն դառն ու Ռուսաց աղբի խնամքը վայելում, իրանց սուրբ աշխարհը կրկին չննացնում : » « Ինչպէս բարեկամ, ինչպէս երկայնի աւետաբեր հրեշտակ՝ ազատութեան ողորմութեան պատկը ձեռին՝ մտաւ իխնան Պաաքելի Սարտարի ամառաթիւ նա անց կենայիս հազար տեղ տեսել էր ու արտասուներ բռնել, թէ ինչպէս էին Հայոց մանուկ, աղջիկ, պառաւ, չէ թէ մինակ իր ոտը համբուրում, այլ եւ շատը ընկնում էին սալապթիների ճառփն ու էնպէս նուազած, հոգին քաղված մնում : Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր, քանի Հայք իրանց զուլուն էին թրի թրի թշնամու ձեռք ցցել, էս օրը, էս ուրախութիւնը չէին տեսել, չէին վախել, . . . Ռուսք էն մութը հոգին չունէին որ նապալէնի պէս մարդին իրանց մեծահոգութեանը ապաւինելիս՝ նաւ գցեն, որ գնայ իր դառն օրը ովկիանոսի միջուժը վերջացնի, չէ՛, Ռուսք իրանց թշնամու, էնպէս անարգ հոգուժի էլ ցոյց տվին էս օր, որ իրանց ոտը որտեղ որ մտնի, էնտեղ բախտաւորութիւն ու խաղաղութիւն պէտք է ըլի : Հասան իմանը գլուխն էր դէմ անում, որ կարեն, Պարսիկները երեսներն էին փռում որ ոտնակոխ անեն, բայց Պաաքելի, անօրինակ հակայն՝ մէկին հանդիսով Թիֆլիզ ուղարկեց, միւսացը շնորհք, ողորմութիւն ցոյց տվեց : Եւրոպացիք Ամերիկայ աւերեցին, հողի հաւասարեցին, Ռուսք Հայաստան կանգնացրին, ու Ասիացոց բիրտ, զապան ազգերին մարդասիրութիւն ու նոր հոգի տվին Աստուած ինչպէս չպէտք է նրանց թուրը կտրուկ անի. պատմութիւնն ինչպէս չպէտք է Պաաքելի լիւի աստուածային : Հայք ե՛րբ կարեն Ռուսաց արածը մոռանալ, քանի չունի ունին : »

Այս զգացումները թերեւս տարօրինակ թուին կարգ մը Հայոց օր այս վերջին շրջանին մէջ ատենց տրամադորէն ներակ զգացումներ յայտնեցին : Անոնք շատ բնական պիտի թուին երբ ինկատի ունենանք պարագաներն ու զէպքերը որ անոնց ծնունդ տուած են : Արեւելեան Հայաստանը, երբ դեռ ռուսական զօրութիւնը հոն չէր հաստատուած, այն խայտառակ ու պօղալի կացութեան մէջ կը գտնուէր ուր կը դալարուի այսօր Օսմանեան Հայաստանը . այդ մասին որոշ ու կենդանի պարագայ մը կազմելու համար չկայ աւելի հօգը ու հարազատ տաքիւման քան նոյն իսկ « Վէրք Հայաստանի »ն, որուն ամենէն հոյակապ հատուածները ճիւղ տեսնել են ուր մասնատական լուծին տակ Հայուն անորակելի տառապանքը կը նկարագրուի : « Երեւանու բե՛րդը, Երեւանու բե՛րդը, ա՛խ, ա՛լքս դուս գայ, քանի՛ քանի՛ ողորմելի Հայն միս ա կերել, քանի՛ քանի՛ անմեղ հոգի՛ տարեքնելով չարչարելուց, տանջվելուց, կենդանի նահատակ ըլելուց, կրակի, բոցի, երկաթէ շամփրի, թոխմախի, կրակած քարփի տանելուց, համբերելուց ետը, կամ թօփի գիւլի հետ ա թռել, հազար կտոր էլել, կամ տարազալի (կախաղանի) վրայ ա՛ գոռալով, երկինք, երկիր աղաչելով, իր միսն ատամներովը կրծելով, աչքերը դուս տրաքելով, փոթթվելով հոգին աւանդել, երկինքը գնացել, որ պրծնի էս դառն աշխարհըց, էն կատաղի գազանների ձեռքը : Բանի՛ քանի՛ վա՛նի երիտասարդ՝ մէկ սաղ օձախի մէջ մնակն որդի, մէկ աղքատ չքաւոր տան մեւն, միսիթարութիւն, մէկ տասը գլուխ քիւլֆաթի տէր ու ապաւէն, իր ծաղկած, դալար հասակին, իր ըմբի ու արեւի նոր բաց էլած ժամանակին կամ սաղ սաղ քերթվել ա, կամ իր պատուական գլուխը գառան պէս թրին դէմ արել, որ երկնքումը իր վանելութեան մուսուրաջն անի, վայելի, չունքի երկրի նրա անաւրատ արնին եր ծարաւ՝ որ չլստով խմի ու բաւքի կշտանայ : . . . Հերիք ա, հերիք ա՛ ասող կըլի ինձ, ձեռք վերցրու էլ գօտիքեղ, ի՛նչ էլաւ քեզ : Ախ, ի՛նչպէս ձեռք վերցնեմ. բաս ո՛ւր թողունք մեր ազգի էն սիրուն սիրուն լուսաշաղախ աղըկները. բաս մի ողորմի էլայ չի՛ պէտք է ասենք, որ երեսների վրայ, քարի, աւաղի, փռի, տատապիկ վրով՝ մաղանքերը

բռնած՝ քաղաքան անելով, գլխերնրին խփելով, մէջքննրին դամկելով, շատ անգամ փորննրի վրայ պար գալով, քաջի տալով, թրեւելով, թուր քաշելով, տրորելով, թվանքի ոտքով, լափշնի նայլով տալով, եւ կիւրծելով, ձեռքներ կապած, ոտները բխոված, շատ անգամ հարկի վերստ տեղից՝ հէրը մէրն ետեւնեքը ընկած, քեր, ախպեր բուպի ոտով, եւ գլխաբաց, քեռի, փեսայ, ազգական՝ դոչըները ծեծելով, մազըները պոկելով, հող ու քար գլխննրին տալով, ինչպէս մէկ սուրու գառն ու մէրը կորցրած ոչխար՝ տանոււմ էին բերգն ածոււմ, որ իրանց արդար իմամներին փայ չիւնեն, հարսնացնեն, թուրքացնեն։ Շատը հէնց տանն իր հողին տալիս, շատը ճամփին, հօրն ու մօրն առաջին էն կեանքը գնում ուր ցաւ, ուր վիշտ է՛լ չկա՛յ . . . » :

Եւ այս բոլոր ֆիզիքական մարտիրոսութիւնը ըստ իս գեո շատ թեթեւ չարիք մըն էր բաղդատմամբ հոգեկան ստրկացման անաւոր չարիքին որ մահմետական լուծէն կուզար Հաւառն . . . Ահա կտոր մը Վերջ չայայտատկէն ։ զոր անկարելի է կարգալ առանց ամօթէ եւ ցաւէ չիկնելու .

« Սարտար, գլխիդ դուրբան, ասեցին Սվանդուլի խանն ու Սհակ աղէն, ու ձեռ ձեռի տըված՝ ընկան դիւանխանէն, հէնց էն սհաթին, որ խեղճ Հայերի կոնքերն ու անքերը կապել՝ չղքացրել էին որ գլխննրը տան ։ Դահիճները թուրննրը սրել՝ գլխննրին կանգնել էին . — « Սարտար, մեր գլուխն էլ սրանցի հետ տուր, ասաքին, չղքեցին, ու ուզում էին իրանց ձեռով իրանց աչքը կապեն ։ « Տու՛ն, մա՛յ, ասով լաթ, օղուշաղ, դովոււմ, դարդա՛շ՝ գլխիդ եսիր ըլին ։ Զեռննրիցը բռնիր, ջուրն ածիր, մեր հոգին աւ, ու էս անմեղ խալսին տուր մի՛ քաշիր ։ Սարը քո սուսջին գլուխ չի բարձրացնիլ, ծովը քեզ տեսնելիս՝ բերանը կփակի . ոտդ թափ տաս՝ երկիրը թեւ կ'աւանի, կթռչի . արարած յախարը քո թրիդ առաջին դոււ ա թառուի . անոււմք երկնքումն ա էնց տալիս, աչքդ որ տեղ գցում ես՝ արեգակն է բաց ըլում . ինչպէս մէկ լաշար ազլկայ խաթեր, մէկ երկու նօթարի խօսքով՝ էնքան տոււն քանդում . . . ։ Երկնքն էլ ա քոնը, ինչ թէ երկիրս ։ Արաւած յախարքս քեզ ա գլուխ վեր բերում . մեկ

աղբիկն ի՛նչ ա, որ նոս խաթեր քո խալսի սուկն ուզում ես փակել ։ Աղբիկ ես ուզում՝ հազարը կայ ։ Ո՛ւմ ախի առնի՛ որ ինչ մասաղ չըլի ։ Մեր ցանն ուզի, որ ինչ ցանֆ, աղբիկն ո՛ւմ շուկն ա ։ . . . Սարտար, երկնքի, երկրի տէ՛ր, Սարտար, դու չես մեր շլիքը տալ, մե՛նք մեր թուրը մեր սիրտը կրահնք, թէ մեր արինը քեզ համար թանկ ա, սրանց գլուխը մեզ բաշխիր ։ Քո դրան շուկն եմֆ, մեզ մի՛ կորցնիր ։ » Էսպէս ազաւանք արին, ու չօրցօք թրննրը տարան, Սարտարի առաջին դրին, ոտի տակն ու փէշը համբուրեցին, երեսներին քսեցին ու գլխննրը գետնին կպցրին . . . » :

Ամենէն մոյի ոռւսատեացը պիտի խոստովանի որ ամենէն վայրագ առուս պաշտօնատարան ու ու եւ է Հայու միջեւ առաջին գլուխի տեսարան երբեք չէ անցած . ինչ « քաղաքական » հալածանք ալ յարուցած ըլլան ոռու կառավարութեան այս կամ այն ներկայացուցիչները Հայ ազգութեան դէմ, ամենէն այլանդակ չինովելիք պիտի « չանաղութէր » որ իր առջեւ մարդկային մէկ անկեր այսպիսի լեզուով մը խօսէին . . . :

Հասկանալի է որ այդ բոլորն իր աչքովը տեսած, իր մորթին վրայ կրած Արովեանը իբրեւ երկնառաք ազատարար մը նկատէր Ռուսը, ուրուն մուտքը վերջ դրաւ Հայոց ամօթալի կացութեանը ։ Տարօրինակ է նոյն իսկ որ մեր « ազգասէր » ներէն ոմանք այս վերջին շրջանին մէջ բոլորովին մոռցած ըլլան այդ կարեւոր իրողութիւնը . այն բոլոր անազին յառաջդիմութիւնը՝ մասաւորական, բարոյական, անտեսական, զոր Արեւելեան Հայութիւնը կատարեց ժիւ, դարուն մէջ, ոռուսական տիրապետութեան հետեւանքն է ։ Այն հայ գործիչները որ այս վերջին շրջանին մէջ՝ բոլորովին մոռնալով ինչ որ Հայութիւնը կը պարտի ոռուս զօրութեան, հայ քաղաքականութեան տուին որոյնպէս հակառուս ընթացք մը . թէ՛ ապերսիստ վարմունք մը ունեցած եղան հանգէպ բարիք մը, որ ինչ ալ ըլլար ոռուս կառավարութեան ընթացքը՝ յետոյ՝ այս կամ այն դէպքին մէջ՝ պէտք չէր երբեք մոռցուէր, եւ թէ՛ ծանրօրէն վնասեցին հայ ժողովրդին շահերուն ։

Ինչ որ անախտօք է ինծի համար՝ եւ մերթ՝ պարզապէս անհանդուրժելի՝ այն « եղանակն » է որով Արովեան կ'ազատայտէ իր ոռուսափ-

րութիւնը և Այդ երախտագիտութեան, սիրոյ եւ հիացման բացազանչութիւնները երբևէն ամէն չափ ու սահման կ'անցնին, սողուն պաշտումի մեծ կը տառնան, ու եւ արժանապատեութենէ մերկացած և Ռուսերը Արեւելեան Հայութիւնն ազատեցին մահմետական հրէշալիքն լուծէն, հիշէ, եւ որքան իրենց երախտագէտ ըլլանք ասոր համար՝ քիչ է և բայց Հայ ժողովուրդին ալ՝ իր խումը մը քաջ զաւակներուն հիգուլը՝ եւ իր ամբողջութեան յանդուգն ուսուսիրութեամբը՝ մեծապէս օգնեց Ռուսին յաղթութեանն. Արուսեան զայդ կը մոռնայ յաճախ, եւ Ռուսին հանդէպ կուտայ հայ ազգին՝ դիրքը կապուած ըստ-րուկի մը, որ ազատուած ըլլայ Ռուսին տարած մերժ ուժովը միայն և եւ իր ուսուսիրութիւնը մերժ այնպիսի տարօրինակ ծայրախղիւթեանց կը համարէ որ իրեն ըսել կուտայ սապէս բաներ որ Ռուսներ իսկ պիտի ապկըցնեն. «Շատ մարդ կըլլին լսած որ Աղեքսանդր կայսեր ժամանակին, երբ Ռուսը Ֆրանցուզին ջարդեցին ու էնքան մեծ ողորմութիւն դուս էկաւ ամէն մարդի համար! (Ֆեդոդա)» և «... Մեծ էր յիշուի ու անմոռանալի Ռուսաց Փարիզ մտնելը, բայց երբ Գաղղիացիք էն հողուովը իրանց բախտաւորութիւնը (!) կ'ալայելէին, ինչպէս Հայք էս արժանայիշատակ օրը (Վերսալ)» և «...»

Աստուծոյ ալ սակայն բացատրելի են, աւա՛ղ և հոտ կը բաղխին Արուսեանի մէկ ուրիշ թեւութեան, աւելի ծանր քան միւս գրական պակասութիւնները. Թարվեան ամենախոր տարկութեան մէջ աչքը բացած, թափանցուած, տուգորուած բարոյական այլասերմամբ, գերիկ տխուր ու անարդ հոգեբանութեամբ որ իր ցեղին մէջ կը տիրէ՝ դարեւ ի վեր հաստատուած, հակառակ եւրոպական համալսարանի մէջ իր ստացած բոլոր զարգացման, հակառակ նոյն իսկ իր անհատական խառնաձրքին քնածին ազատասիրութեան, չէ կրցած — ընախօսապէս անկարելի էր արդէն — բոլորովին թօթափել ազդեցութիւնն «ստրկախտ»ին զոր առհաւութիւնն ու մահկութեան զօտարաբնիկ ազդեցութիւնները իր մէջ արմատացուցած էին Շատ տեղ իր գործերուն մէջ՝ զգալու եղանակը, բացատրութիւնները, անգիտակցաբար, բայց խորապէս, վարակուած են այդ ախտէն և

«Ստրկախտ» ... ահա՛ն'ը հիւանդութիւն, որմէ թերեւս ոչ մէկ ցեղ այնքան խորապէս է վարակուած որքան Հայը կակեցուցել բայց հարկաւոր ուսումնասիրութիւն մը կայ կատարելու՝ մեր ամբողջ գրականութեան մէջ անհոգութեան անաչառ ձեռքով մը նշանակելու համար բոլոր արասները զոր այդ ախտը դրած է հոն և

Ս եր ոսկեգարեան գրականութեան մէջ՝ ան ամբողջապէս բացակայ է. վեհութիւնը, պերճութիւնը, խորհրտութիւնը, մեծվայելչութիւնը այդ հրաշալի լեզուին, եւ այն ծիրանեփառ ոճին զոր կերտած են մեր Յ. դարու Հայերը, ցոյց կուտան որ հայ հոգին այդ գեղեցիկ լըլանին մէջ մեծութեան, քաղութեան, ազատութեան զգացումով մը թրծուած էր։ Սակայն նարեկացեալն մէջ արդէն կը գտնուէր ակտիւ երեւման նշանները. այդ մեծագոյր քնարերայալը Աստուծոյ կը խօսի ինչպէս սարսափէն հոգամած սարուկ մը սարսափազդեցիկ ու վայրագ փառիշտի մը պիտի խօսէր. «... ի յոտս քո անկանիմ եւ զգարչապարիզ զհետս համբուրեմ, զպարտութիւնս խոստովանիմ եւ զմիզանս հրապարակեմ...» և իւրովին համբաւելի քնարիմ, յիշատակուող անին կորնչիմ, կերպարանօք ստեղծին հալիմ եւ սպառնալեօք մեծիդ մեռանիմ...» — «... Ապա թէ անտես առնիցես, կործանիմ. իսկ եթէ տո ոտն հարկանիցես, լամ. եթէ զոգեպանն ոչ ընծայեսցես, մեռանիմ. ապա եթէ անարկու դէմս ցուցանիցես, սատաւելիմ. եթէ խէթիւ տեսանես, սոսկամ. ապա եթէ սաստկանաս, սարսափիմ. եթէ հալածես, հնծեմ. իսկ եթէ ընդ վայր հարկանիցես, հերքիմ. եթէ զողոթն վհատութիւնս ոչ առցես, տազնապիմ. եթէ խստանաս, փախնում. ապա եթէ սպառնաս, ընկծիմ. իսկ եթէ ջննես, քարկոծիմ. ապա եթէ ուժգինս ակնարկես, սողաւնիմ. եթէ ոչ անխալսես, մերժիմ, եթէ կուչեսցես, խիթիմ. իսկ եթէ աչս յառեսցես, ամաչեմ. եթէ ձայն տացես, երկնչիմ և»

Մեր պատմագիրները, Ժ. դարէն յետոյ, յաճախ կը յայտնեն այդ գեղեցիկ, յուսահատ, երկիւղամոլ հոգեբանութիւնը։ Մեր աշուղնեւրուն մէջ ափերով կարելի է գտնել սողող որ կը վիրաւորեն մարդկանց արժանապատեութիւնը։ Պէտք է անշուշտ նկատել որ այդ զգա-

լու եղանակներուն մէջ կան որ Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն ալ՝ նոյն իսկ ամենէն հզօրներուն՝ գրականութեան մէջ կը գտնուին, որովհետեւ Արեւելքի բռնապետութիւնը բոլոր ցեղերն ալ վարակած է՝ մինչեւ ասորհան մը՝ ստրկութեամբ, բայց Հայուն մէջ՝ իր քաղաքական անկումներուն բերած նուաստացմամբ՝ այդ զգացումները անհունապէս աւելի չեւտուած են . եւ մեր կզերը՝ որ Աւետարանէն առած է միայն ինչ որ կայ հոն համակերպութիւն քաղաքացիական տարապետութեան անկումներուն մէջ տարածման ու արմատացման . եւրոպայի հետ չի տուր՝ ժ.Թ. դարուն մէջ՝ վերանորոգեց հայ մտայնութիւնը : Բայց ինքզինքն իսկապէս պիտի ըլլար կարծել թէ այդ վերանորոգումը ամբողջական է արդէն . մեր ժամանակակից գրականութեան մէջ, նոյն իսկ այսօրուան արտագրութեանց մէջ, գեւ կարելի է

գտնել անգիտակից, բնազգական ստրկութեան նեղեր : Վերջնական վերանորոգումը պիտի իրականանայ երբ հայ ժողովուրդը հասնի ապրելու ճշմարտապէս ազատ ընկերական պայմաններու մէջ : Արդեւեւ եղաւ մին այն Հայերէն, որ, ամենէն աւելի խանդով, հաւատքով ու հանճարով երազեցին, ցանկացին ու պատրաստեցին այդ ազատագրումը հայ մտքին . եւ իր գործը, որքան ալ միջավայրի խաթարիչ ազդեցութիւնները եւ տխուր առհաւուրեանց բռնական ներգործութիւնը մերթ մղտացուցած ըլլան անոր մարտիկները, Հայկական Պանթէոնին մէջ պիտի կանգնի՝ յատկանապէս կենդանի ու յաղթական՝ իբրեւ մեծագոյն իշխատակարան . ներքէն մին հայ հանճարի բարձրութեան ու հայ սրտի գեղեցկութեան :

Ա. ԶՊՊԱՆԵԱՆ

ԶԱՆԳԻ⁽¹⁾

Ինչպէս մէկ կատաղած վիշապ՝ երկնքիցը թռած, գլխովէն ճոյլուկ, մէկ տուտը Սեւանի հանգարտ ծովու, մէկ տուտը Արաքի քրքրված դրազումը, սար ու ձոր կխտր տալով, քանդելով, տապալելով, քափ ու քրտինքը բերանը կոխած, գզգզված, մազերը քեպլին ցցած, կապը կտրած, գծված, ռեխն աւազով, քարով, զիւրիւրով լիքը, էս կողմն, էն կողմն փնչացնելով, ձոթոկելով, ջարդելով, տակ ու դրազ ծառելով, բրդելով, — մէկ թիւն իր ծոցի, էն սեւ, մութն ու չանդր կոխած, խէչանդ խէչանդ կտրատած, փորն ու գօշը բաց արած, ծառով,

Թիով զարդարած՝ ձորի գլխովը քցած, մէկ թիւն էն նեղ, չոր, տխուր կաքաւասարի տակիցը, որ ակնան թօթափել դուռ չի՝ պրծնում, — վազում ու հրով, սրով, բոցով, բրով, փռնչալով, մռնչալով, խռնչալով, քարի, քարափի գլուխ վեր հատելով, իր փորը խցկելով, վէժ, ապառաժ իրար ծնծելով, կայծակին տալով, ճչալով, ճռնչալով, թրդալով, գդրդալով, — ցած արխներ սասանահար գետինը պոկելով, պոճոկելով, քրքրելով, քրքրվելով, կենդանի, անկենդան, խան, հայվան գետնին զարկելով, բամբակելով, խլացնելով, քառացնելով, սրբթացնելով, վրթվթացնելով, — վառված, կրակված, աշբեր արնով լիքը, եւլը ցցած, ատամները դրճտացնելով, կրճտացնելով, դաշտ ու դափ դրճագնելով, դրճագնելով, դրճագնացնելով, դնգնացնելով, ու կայծակի թուրը բերնին բռնած, վրայ պրծած որ չի՝ դալիս ամենի ԶԱՆԳԻն ու Զորադիւ մտնում, որ Հայաստանի սուրբ գետինը ոտնատակ տվողին, մեր նախնեաց մաքուր գերեզմանը

(1) Այս Զանգի անունով գետակն, որ իր սկիզբն է առնում Գեղամայ ծովիցը դուրս վազող մի կարկաշտոն առուակից է մինչեւ Երևան հասնին իր մէջ է ընդունում ուրիշ առուակներ, կազմում է մեր նախնեաց մէջ յիշուած Հրազդան անուն հռչակաւոր գետը : (Ման. Գ. Ա. Ի.)